

HAKAS VE KIRGIZ ADI ÜZERİNE*

About Khakas and the Kyrgyz Name

Emine GÜVEN¹

ÖZET

Sibirya, binlerce yıl boyunca pek çok Türk kavmine ev sahipliği yapmıştır. Sibirya'nın güneyinde yer alan Türk halklarından olan Hakas ve Kırgız Türkleri, zengin ve köklü kültürleriyle bu coğrafyanın en eski sahiplerindendir. Hakas ve Kırgızların dili, uzun yıllar sözlü kültür dairesinde gelişim göstermiş, çağdaş manada ilk örneklerini XX. yüzyılda vermiştir. Hakasça ve Kırgızca ile ilgili ilk araştırmalar ise Ruslar ve Batılılar tarafından 18. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Rusların bölgeyi ele geçirmek için yaptıkları çalışmalar bölge yerel halklarının dil ve kültürlerini de kapsaması bakımından Hakaslar ve Kırgızlar için bir milat olarak kabul edilebilir. Hakas ve Kırgız adının etimolojisi hakkında efsanevi ve ilmi pek çok görüş vardır. Fakat biz bu konuya tarihsel gerçekliklerle örtüşen dilsel hususları Hakas ve Kırgız ilgisi noktasında ele alacağız. Etimolojisine kısaca değinirsek Kırgız adı, 'kırk' sayısına 'ız' çoğul eki getirilerek; 'kırk' ve 'cüz' yani 'kırkyüz' biçiminde; 'kırkyoz' (kırk uruu) sözünden; Eski Türkçede yaşayan 'kırkır' veya 'kırker' kelimelerinden; 'kır-gız', 'kara el', 'kara çaçtu el' adlarının birleşmesinden; Kırk genç kızın soyundan gelen; eski Türklerde 'kır-gu-kırğ (kızıl)'e; 'kırğın'>'kırğıt'>'kırğız' vb. şekillerde oluşmuştur. Hakas adı ise Hakas Türkleri tarafından ilk kez yerli halk tarafından 1917 yılında "Xakac" "Xakas" şeklinde kabul edilmiştir. Çalışmada, günümüzde iki ayrı Türk grubu olarak karşımıza çıkan Hakas ve Kırgızların tarihi süreçte nasıl adlandırıldığına yer verilecektir. Terimler art ve eş zamanlı olarak ele alınarak Hakas ve Kırgız terimlerinin birbiri yerine kullanılıp kullanılmadığı hususu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hakas adı, Kırgız adı, Kökeni.

ABSTRACT

Siberia has been home to many Turkish tribes for thousands of years. Khakas and Kyrgyz Turkish are among the Turkic peoples located in the south of Siberia. They are one of the oldest owners of this geography with their rich and deep-rooted culture. The language of Khakas and Kyrgyz has developed in oral culture for many years. Their first works in the contemporary sense were given in the 20th century. The first researches about Khakas and Kyrgyz were started by the Russians and Westerners from the 18th century. In particular, the efforts of the Russians to take over the region can be accepted as a milestone for the Khakas and and Kyrgyz as the region includes the culture and language of the this people. There are many legendary and scientific views about the etymology of the name Khakas and Kyrgyz. However, we will discuss this issue with the linguistic issues that coincide with the historical realities at the point of relevance to Khakas and Kyrgyz. If we briefly touch on the etymology of the Kyrgyz name, adding the plural suffix of "kırk" to the number "ız"; 'kırk' and 'cüz' ie 'kırkyüz' format; from the word "kırkyoz" (kırk uruu) "From the words 'kırkır' or 'kırker' living in Old Turkish; from the combination of 'kara-gız', 'kara el', 'kara çaçtu el' names; the descendants of forty young girls; for the Old Turks to 'kır-gu-kırğ (kızıl)'; 'kırğın'>'kırğıt'>'kırğız' formed in shapes. In this study, how the Khakas and Kyrgyz were named in the historical process will be included. Whether the terms Khakas and Kyrgyz are used interchangeably will be examined. The terms will be studied diachronically and simultaneously.

Keywords: Khakas ethnonym, Kyrgyz ethnonym, Origin.

1. ORCID: 0000-0002-7889-2489

1. Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, emine.guven@hbv.edu.tr

*GÜVEN, E. (2021). "Hakas ve Kırgız Adı Üzerine", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 23, s. 344-355.
Makale Geliş Tarihi: 24/01/2021 Kabul Tarihi: 04/05/2021

EXTENDED ABSTRACT

Siberia has hosted many Turkish peoples for thousands of years. The Khakas and Kyrgyz Turks, who are the Turkic peoples located in the south of Siberia, have rich and deep-rooted cultures. It is also one of the oldest owners of this geography. The Russian conquest of Siberia began in the 16th century. In the 16th century, the Russians started to capture the vast Siberian lands up to the Pacific Ocean, first by incorporating Kazan and then the Sibir Khanate. The region covers a very wide geographical area. It contains many ethnic elements, large and small. For this reason, the region has become a center of attraction for Russians. For this reason, they implemented many policies towards the region, first of all to capture the region and then to continue the Russian presence here. Settlement policy and language policy are important areas. With the Russians having completely dominated Siberia by the 19th century, the peoples of the region now remained under Russian rule. One of these peoples was Khakas Turks. Today, Khakas, who still maintain their existence autonomously in the Russian Federation, have been subjected to intense assimilation in cultural and political terms due to their minority in the region, and they continue to be. Today, the history of the Kyrgyz living in Central Asia and Kyrgyzstan has been in the same direction with the history of Khakas. They were affected by the policies implemented by the Russians in the Soviet period, just like the Khakas, and went through a similar process. The language of Khakas and Kyrgyz has developed verbally for many years. It produced its first products in the 20th century. The first researches on Khakas and Kyrgyz started to be done by Russians and Westerners since the 18th century. Especially the work done by the Russians to seize the region can be regarded as a milestone for the Khakas and the Kyrgyz in terms of including the language and cultures of the local people. In the first records about Turks, we find the oldest documents from Chinese sources. It is seen that the Kyrgyz, as a Turkish tribe, are mentioned many times in the mentioned records. It is dated to the period before Christ. Again, in the records dated to similar years, the name Khakas is also mentioned as a Turkish tribe. We can divide the terms that are thought to express the names Khakas and Kyrgyz recorded in ancient Chinese sources into two groups. The first group is the transcripts of Hyagas, Hagas, Syatszyası, Hegesi, Tsztszyası, Hyahya, Hehe. The other group is Gyanhun (Tszyangun) Tsilitsisi (girgis), Helitszi (Hergis or Hiris) Tsiergaysi (Kirgais) and Kiertszis. Today, Kyrgyz and Khakas appear as two separate Turkish groups. In the study, it will be examined whether the Khakas and Kyrgyz express the same length in the historical process. It will also include how it was named in the historical process. Old and new usage of the name Khakas and Kyrgyz will be examined. Whether the terms Khakas and Kyrgyz are used interchangeably will be discussed.

GİRİŞ

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin tarih sayfalarındaki durumunu komşuları, karşılaştıkları devletler, siyasi oluşumlar belirlemiştir. Türk boylarından olan Hakas ve Kırgızların tarihi kayıtlardaki durumu da bu şekildedir. Oldukça geniş olan Sibiry coğrafyasını yorumlayan/değerlendiren tarihçiler, seyyahlar kendi dönemlerindeki Türklerin siyasi oluşumlarını kaydetmişlerdir. Günümüzde bağımsız devletler, farklı boylar şeklinde karşımıza çıkan Türk boylarının bahsi geçen dönemlerde çok yakın yerleşkelerde (örneğin, ırmağın bir yakasında Hakaslar, diğer yakasında Tuvalar gibi) yaşamalarından dolayı Türk gruplarının özellikleri araştırmacılarca hep iç içe verilmiştir. Yani bir boy değerlendirilirken diğer boylara da sık sık yer verilmesi ya da bir boya ait mevcut bir geleneği, bir durumu aktarırken diğer bir boya aitmiş gibi gösterilmesi bahsi geçen döneme ait veri eksikliğinden kaynaklandığı gibi bu durum, aynı zamanda geçmişte Türk boylarının iç içe geçmiş bir şekilde yaşadıklarının da göstergesidir. Çalışmada, bu husus dikkate alınarak Hakaslar anlatılırken eski Kırgızlara değinilip, sıkça günümüz Kırgızlarına atıf yapılarak tarihî süreçteki Hakas ve Kırgız adlandırmalarıyla ne şekilde karşılaşıldığına yer verilecektir.

Günümüzde Türkiye Türkçesinde “Hakas”¹ biçiminde kaydedilen sözcük Hakas Türkçesinde “Xakac” “Xakas” şeklindedir. Sözcüğün Türkiye Türkçesi transkripti: /x/’in /h/ ‘den ziyade /x/ şeklinde yani dil arkası, sızıcı “gırtlaksı h”² biçiminde olmalıdır.

Hakasların, ayrı/bağımsız bir millet olarak bugünkü adlarıyla var olmaları yüz yıllık bir süreçtir. Önceki dönemleri genel Türk tarihiyle ve özellikle Kırgızlarla ilişkilendirilerek değerlendirilir. Hakaslar, XX. yüzyıla kadar özel manada, günümüzde Hakas’ı oluşturan Sagay, Kaçın, Beltir, Kızıl, Koybal gibi boy adlarıyla, genel adlandırmada ise tüm Türk grupları için kullanılan Tadar terimi ile anılmaktaydı. “Hakas adı, Hakas Türkleri tarafından ilk kez yerli halkın öz adlandırılışı olarak 1917 yılının temmuz ayında Çarkovski köyünde düzenlenen yerli nüfusun II. kurultayında millî hareketin o zamanki önderi Stepan Dmitriyeviç Maynagaşev tarafından sunulan öneri üzerine kabul edilmiştir.” (Davletov 2006:131).

Hakaslara ait ilk bilgiler Türk kaynaklarından değil, Çin kaynaklarından elde edilmektedir. Bunlar Çinlilere ait hiyerogliflerdir ve günümüzde Eski Çince olarak adlandırılırlar. Tan devrinden itibaren 18. yüzyıla kadar yazılmış pek çok kaynakta, bu hiyerogliflerin okuma denemeleri yapılmış ve okumalar sonucu *Hakas*, *Hyagas*, *Hagas*, *Syatzsyası*, *Syagesı*, *Hegesı ya da Tszetszyası*, *Syatszyası*, *Hehe*, *Hayakya* (*syage*), *syatszyası* (Kızlasov 1969: 6) şekillerinde transkribe edilen bir Türk boyunun varlığı ortaya konmuştur.

Kızlasov, hiyerogliflerin ilk okumalarının çok önemli olduğunu belirtip, benzer düşüncede olan bilim insanlarının görüşlerine yer verir.³ Küner, Hakas sözünün eski okuma denemelerini yeni okumalara tercih edip, *syatszyası* için *sya*, yaygın olarak kullanılan *xa*, *tszya-ka* ve *si*, *s* şeklinde transkripsiyonunu *Hakas* teriminin en çağdaş okuması olarak nitelendirir (Küner 1961:25). Şott, Güney Çin diyalekti yardımıyla *Ha-ka-sze* okumasını doğrulamıştır (Schott 1865: 437-473). Şott’un çalışmasından 40 yıl önce Klaprot, dönemin çağdaş Sinologlarının *Hakas* terimini yanlış okuduğunu belirtir. *Hakas*, *ha-kia-szu* şeklinde yanlış okunmuştur (Klaproth 1823:9). Bilindiği üzere “Hakas, Eski Hakas İmparatorluğu, Hakas Devleti” gibi pek çok bilgi ilk olarak 19. ve 20. yüzyılda Çin kaynaklarında geçmektedir.

1 Güncel Türkçe Sözlük (09.04.2020). <https://sozluk.gov.tr/>

2 Sadece kelime başında bulunan Ortak Türkçe ötümsüz, sızıcı gırtlak ünsüzü /*h/’nin birincil olduğunu kabul eden Poppe, Rasanen, Doerfer gibi bilim adamlarının yanında ikincil olduğunu kabul eden Clauson, Şçerbak gibi bilim adamları da vardır. Detaylı Bilgi için bkz. Killi 2002:332.

3 Kızlasov, sonraki okumaların hatalı olduğunu, bu sebeple ilk okumalara bakılması gerektiğini belirtir. Bkz. Vzaimootnoşeniye Terminov “Hakas” i “Kırgız” v Pis’mennih İstoçnikah VI-XII Vekov, Uçeniye Zapiski, C. XIII. 1969.

Burada bir Türk boyu ve onun Türkçe isminden bahsedilmektedir. Fakat Hakas teriminin aslının Çince olduğunu iddia edenler de mevcuttur. Bunu Çinceye olan benzerlikten söylüyor olmalılar. Fakat bilinen tarihi gerçekler ışığında şunu söyleyebiliriz ki Çin tarihçileri Hakas terimini aslında doğru bir şekilde kullanmışlardır ama hiyerogliflerin okunmasında yerel okumalarda Çin transkripsiyonu kullandıkları için kayda geçirilirken sesler değişir (Karpov 1966). Yani hem eski Çin hiyerogliflerinin günümüz Çinceye aktarılmasında hem de Türkçe sözcüklerin Çince telaffuzlarının farklılığından kaynaklı konuyla ilgili birçok farklı değerlendirme yapılmaktadır.

Konu hakkında bilinen kaynaklar temelinde detaylı bilgi veren Günay Karaağaç, Abakan halkının Hakas adını almasının doğru bir karar olmadığını, hatta kötü bir seçim olduğunu ifade eder. Papaz Iakin⁴'in (Biçurin)⁴ eserlerine dayandırdığı biçimi: “Çin kayıtlarında Han-Şu’ya ait Ban-Gu’da bulunur. Çince **Go-K’un<kak-kuen< eski Çince *glik-kwen ve Gjan-K’un<kien-kuen< eski Çince kien-kuen**. T’an-Şu’da **Gja-Gu<eski Çince kiet-kuet, kiet-kwet.**” şeklindedir. Diğer bir kayıta **Ho-Gu<guet-kuet**. Daha açık şekil, **Ho-Gu-sz’<guet-hiet-sie** ve palatalizasyon neticesinde ön sıraya alarak **Sya-Gya-Sz’**. Ljao-Şi’de Hakasların adını şöyle buluruz: **Sya-Gya-Sz’<gat-kat-sie**. Çin transkripsiyonunda yer alan son iki tanesi, *Hakas, Haxas* adlarının yeniden yapılandırılmış biçimleridir. O dönemde ilk olarak bu şekilde okunmuş devamında farklı okuma örnekleri oluşmuştur. Bu iki biçim, eski Çince söyleyişi oldukça az aksettirmişlerdir. Daha çok 14. asrın devamındaki söyleyişi aktarır (Karaağaç 2017:399).

Burada dikkate alınması gereken iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki Hakas adının şekillenmesinde palatalizasyon durumudur. Bu durum, Çincenin kendi içindeki gelişimi sonucunda olduğu düşünülen bir kullanımdır. Yani kronolojik olarak günümüze en yakın şekil olan **Sya-Gya-Sz’** ön sıraya alma neticesinde (palatalizasyon) oluşmuştur. Bu sözcüğün eski Çincedeki kaydı **Ho-Gu-sz’<guet-hiet-sie** biçimindedir. Bir diğer dikkat çekici husus ise Hakas, Haxas şekillerinin Iakin⁴'in (Biçurin) notlarına dayandırılarak ortaya çıkmış olduğu düşüncesidir. İncelendiğinde tarihi kayıtlar bunu doğrular niteliktedir. Tarihi devirlere ait çok fazla veri olmadığı için kaynaklarda Iakin⁴'in bu adlandırmayı kullanmasının ardından bu kullanımın sıklaştığını görmekteyiz.

Bu durumda bahsedilen **Sya-Gya-Sz’** şekli ön sıraya alma neticesinde (palatalizasyon) oluşmuştur, bu sözcüğün eski Çincedeki kaydı **Ho-Gu-sz’<guet-hiet-sie** biçimindedir, denilebilir. Tarihte Hakasların/Hakas adının izini sürdüğümüzde Hakas Türklerine “Abakan”, “Yenisey” ve “Sibirya Türkleri veya Tatarları” denilmiş (Özkan 1997:1553; Gömeç 2006:302; Çavdar 2010:11; Şahin 2002:1258; Aktaş 2007:1) ve Hakas sözü Sovyet döneminin başında, Çarlık vergi sisteminde “Minusinsk Tatar” olarak geçen grubu nitelendirmek için belirlenmiş bir adlandırma olarak karşımıza çıkmıştır. Hakaslar kendilerini “tadar/tadalar” (Anderson 2002:200) olarak isimlendirmişlerdir.

“Tatar’lar (esk. Tata)⁵ veya Batı’da söylendiği gibi Tatar’lar Moğol kökenli bir halktır. olduğu, Tatar kelimesinin kullanılması Rusça’dan gelen bir alışkanlıktır” (Deny 2000:2). Fakat Ruslardan kalma bir söz olduğu düşüncesinin doğru olmadığını ifade eden araştırmacılar da mevcuttur. Batılı, Arap ve Fars tarihçilerinin *Hakas* teriminden bahsetmediğini, Orhun ve Uygur yazıtlarında da bu ismin geçmediğini belirten Malov, abidelerde *Kırgız* teriminden (6.yy) bahsedildiğini, (Malov 1951: 36) bu nedenle Kırgız ve Hakas terimleri arasında bir bağlantı olması gerektiği görüşündedir. Bir boy, bir anda tarih sahnesine çıkamayacağı için, Hakas tarihini de Kırgız tarihinden ayıramadığından bu düşüncede olan araştırmacı sayısı oldukça fazladır.

4 Sinolog, keşiş, rahip, Orta Asya uzamanı olan Iakin⁴'in (Biçurin) 1770 tarihinde doğmuştur. 1835-37 de Rusya’nın ilk Çince okulunu Kjahta’da kurmuştur. Çin ve Orta Asya’nın bilimsel çalışmalarını Rusça olarak yazan ilk kişidir. Detaylı bilgi için bkz. <https://whowaswho-indology.info/748/bicurin-iakin-f-hyacinth-originally-nikita-jakovlevic-b/>

5 “Çin tarihçileri ‘ta-ta’ terimiyle IX-X. yüzyıldaki Çin İmparatorluğu’nda büyük Çin seddinin kuzeyi ve kuzeybatısında yaşayan bütün göçebe boyları kastetmekteydiler.” N. F. Katanov, Tallap Alğan Pilig Toğıstarı. Ankara, 2000, s.218.

“Son dönemlerde yapılan araştırmalarda, Kırgız ve Hakasların aynı boy oldukları, aynı kökenden geldikleri görüşü ağırlık kazanmıştır” (Buran-Alkaya-Özeren 2014: 112). Bunun nedeni tıpkı Kırgız adı gibi Hakas adının da Çin kaynaklarına dayandırılıyor olmasıdır. Hakas sözü Çin kaynaklarındaki “Heges”, “Hagias” biçimlerinde geçtiği için Hakas aydınları bu sözü benimsemiş (Devlet 2002: 59; Saraç 2007: 26) ve bugünkü Hakaslar kendi devletleri kurulduğunda bu sözü kullanmışlardır. Bugünkü Hakaslar aynı zamanda Yenisey Kırgızlarının torunlarıdır (Gumilev 2011: 329) ve bunun bir göstergesi olarak Hakasların Kızıl, Kaçın ve Sagay boylarında Kırgız adı bir alt kol olarak devam etmektedir (Butanayev 2006: 83) gibi görüşlere sıkça rastlıyoruz.

“MÖ II. yüzyıla değin uzanan Hakasların adı, oluşum süreci itibariyle üç dönemde ele alınabilir. Hakasların Yenisey Kırgızları olarak anıldıkları ilk dönem ki bu sırasıyla Hun, Göktürk, Uygur ve Kırgız devleti içerisinde bulunulan devirdir. Diğeri Hooray Devleti (XIV-XVIII. yüzyıl) esnasındaki devirdir. Bu devirde Hakasların artık müstakil bir boy olarak ortaya çıkmaya başladığı dönemdir. Son dönem, Rus idaresindeki devirdir” (Deliömeroğlu 1996:53-54).

Hakasları Yenisey Kırgızları olarak isimlendirmenin yanlış olacağını düşünenlerin varsayımları da göz ardı edilemez. Orhun Abidelerinde bahsi geçen Kırgız veya Kırkızların, günümüz Güney Sibiryaya Türklerinin ataları olmadıkları için güney Sibiryaya’daki bugünkü Türklere verilen Hakas adının şaşkıncı ve yanlış olduğunu (Karaağaç 2017:400), bahsedilen QyrYyz’ın, Orhon-Yenisey’deki Qyrqyz, günümüz Güney Sibiryaya Türklerinin atası olmadığını, bu nedenle de Xaqas adının şimdiki Güney Sibiryaya Türkleri için yanlış olacağı (Menges 1963: 106) gibi görüşlere dayandırılarak, Türkoloji çevrelerince son dönemlerde Kırgız ve Hakasların ortak boy olduğunu tamamen reddeden görüşler de mevcuttur.

1. Hakas ve Kırgız Terimleri Arasındaki İlişki

Kırgız adının etimolojisi hakkında efsanevi ve ilmi pek çok görüş vardır. Fakat biz bu konuyu daha ziyade Hakaslarla ilgisi noktasında ele alacağız. Etimolojisine kısaca değinirsek Kırgız adı, ‘kırk’ sayısına ‘ız’ çoğul eki getirilerek; ‘kırk’ ve ‘cüz’ yani ‘kırkyüz’ biçiminde; ‘kırkyoz’ (kırk uruu) sözünden; Eski Türkçede yaşayan ‘kırkır’ veya ‘kırker’ kelimelerinden; ‘kır-a-gız’, ‘kara el’, ‘kara çaçtu el’ adlarının birleşmesinden; Kırk genç kızın soyundan gelen; eski Türklerde ‘kırqu-kırığ (kızıl)’e; ‘kırğın’>‘kırğit’>‘kırğız’ vb. şekillerde oluşmuştur (Karayev 2001:202; Cusupov 1993: 77; Çorotekin-Ömürbekov 2003:12; Bayat 2005:134; Roux 2005:134; Butanayev- Butanayeva 2007:2014). Bir diğerk görüş ise Kazak âlimi Margulan’ın Kırgız sözünün, Çin yıllıklarında geçen ‘ge-gun’ şeklinin Türkçe ‘kırkun’ olarak telaffuz edilmesiyle bu sözün, kır (step, bozkır) sözü ve kun (adam, kişi) sözünün birleşmesiyle Kırgız biçimini aldığı iddiasıdır (Karayev 2001:204). Bu görüş dikkat çekicidir. Kırgız ve Hakasların aynı boy oldukları, aynı kökenden geldikleri ve adlarının aslında aynı olduğu görüşünü savunanlara kaynaklık eden etimolojik bir çözümlemesidir.

Çinliler Kırgız ve Hakas adını aynı halk için mi kullandılar? Farklı devirde karşılaştıkları iki boyu karıştırdılar mı? Eski Çince kayıtlarda hem Kırgız adı hem Hakas adı yer alırken daha sonra neden sadece Kırgız adı kullanıldı?

Çinli tarihçiler Kırgız (Tsyangun) terimini Hakas terimi ile birlikte kullanmışlardır. Örneğin, Yu-yan tszatsu (VIII. yy), Karabalasagun Uygur anıtının Çince yüzünde (IX. yy) ve devamında Taypinhuan’yuytszi (X.yy) Sin’ Tanşu (XI. yy), daha sonra ise Tanşuheçao (XVIII. yy), Tsziçji tuntszyan’ (XIX yy) kaynaklarında özellikle de Karabalasagun yazıtının Çince metninin bulunduğu Sogd yazıtında «гяньгунь» (“gyan’gun”) terimi “Kırgız” terimine karşılık gelir (Kızlasov 1969: 8).

Hakas, Kırgız terimlerinin tarihi kullanımıyla ilgili Küner, Çinliler şüphesiz ki Hakas teriminin yanında Kırgız terimini de biliyorlardı. Bu terimi Han devrinde kendi dillerine (Çinceye) “гяньгунь- цзяньгунь

(gyan'gun'-tsyan'gun') şeklinde transkribe edildi. Sonrasında daha doğru olan transkripsiyonu sağlandı. Tsilitszısı (kirgis), tszilitszısı (giris), helntsznsı (hergis ya da hırgis), tsiergaysı (kirgays), kirtszisu vb. (Küner 1951:4).

2. Süregelen Bu Tartışmaların Sebebi Nedir?

Bu soruya Kızlasov, tarihi kaynaklardaki Kırgız ve Hakas terimini açıkladığı çalışmasında şu şekilde cevap verir: “Tarihi kaynaklarda Hakas, Gangunların eski devletidir ve Gangun kabilesi Dinlin ile karıştıktan sonra kuzey barbarları kendi dilleri için yanlışlıkla “Hakas” terimini kullandılar. Anlaşıldığı üzere Hakas devleti Tan döneminde, Gangunların Han’ dönemindeki eski devleti ile aynı yerde bulunmaktaydı. “Hakas”, Gangun (Kırgız) ile özdeş olmayan yerel bir terimdir, çünkü bu eyalette farklı kabilelerden insanlar, yani yerel Dinlin kabileleriyle karıştıktan sonraki Gangunlar yaşamaktaydı. Çinlilerin VI-VII. yüzyıllarda kaydettiği “Hakas”ın “yabancı” kelimesi bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi Çince Gangun olarak belirtilen Türkçe “Kırgız” olan kelimenin transkripti olmadığı açıktır (Kızlasov 1969:8).

Yukarıda verilen görüşlerin tarihi kaynaklarına göz atarsak Kırgızlar, Hunların içinde yaşayan ve adına ‘Chien-kun’ (Gyan-gun) denilen, (Kırgız kaynaklarında ‘Ge-gun’, diğer Türk kaynaklarda ‘Ki-ku ya da ‘Kien-ku’ veya ‘Tszyan-gun’) denilen kavimdir. Yuvaçev’e göre, Tarihî kayıtlara bakıldığında Chien-kunların (Gyan-gun) yerleşim yeri, o zamanlar Sayan Kırka (Kögmen) dağının güneyinde, günümüzde Kuzeybatı Moğolistan’dadır Hakas-Minusin bölgesinde önceden Tagar⁶ kabilesi yaşamaktaydı. I. yüzyılda ise burada Tagarların yerini alan bir Dinlin kabilesi mevcuttu. I. yüzyılın başlarında, Hunlar Hakas-Minusin’i aldıklarında Dinlin kavmi ile karşılaştılar. Hunların 150 yıl süren hâkimiyetleri esnasında Hakas-Minusin memleketinde ‘Gyan-gunlar’ peydah olur. Bu sırada Dinlinlerle (Ting Ling) ve ‘Chien-kun’ (Gyan-gunlar) birbirine karıştı (Çeribaş 2010:19). Biz tarihi kayıtlara göre biliyoruz ki ‘Gyan-gunlar’ Kırgızları ifade etmek için kullanılıyordu. Yani Kırgızlarla yerli kabilelerin karışmış olduğu ifade edilir. Sadece Hun devrinde değil sonraki yüzyıllarda da birçok kabileyle karıştığı, sonradan Türkleşen gruplardan olduğu sıkça belirtilir.

Kırgız adının Çin yıllıklarında birçok farklı şekilleri bulunmaktadır. Kırgız adı genel olarak Han Yıllıklarında, Chien-kun (Gyan-gun), Tan Yıllıklarında, “Syatszyası”, Yuan Yıllıklarında ise “Tszilitsziyası” olarak geçer (Hudyakov 2004:75).

3. Kırgız ve Hakas Adının Çin Kaynaklardaki Yoğun Kullanımına Baktığımızda

Hakas için Gjan-K’un<kien-kuen< eski Çince kien-kuen, Tszetszyası; **Kırgız için** gyan’gun’-tsyan’gun’, Tsilitszısı, Tszilitszısı terimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Çinin tarihi kaynaklarında Hakas ve Kırgız’ın izini süren araştırmacılar görüldüğü üzere çok farklı adlandırmalarla karşılaşmışlardır. Bunun ilk nedeni Çince ile Türkçenin farklı dil ailelerine ait olmasıdır. Dil yapılarının farklılığı Türkçe sözcüklerin izini sürmeyi zorlaştırır. (Örneğin, Çince ‘r’ sesi yoktur.). İki dil arasındaki farklılıklar Türkçe kelimeleri Çince bulmayı zorlaştırmaktadır. Bir diğer husus ise eski Çince hiyerogliflerin farklı seslere dayalı olmasındandır. Bir şekil birden fazla harfe karşılık gelebilmektedir. Bu metinleri çözümleyen günümüz araştırmacıları hem Çince olmayan sesler nasıl kaydedildi hem de bir şeklin birden fazla harfi ifade etmesi zorluğuyla karşılaşmakta, bu nedenle de tek bir okuma yapılamamaktadır.

Modern Çince ve Eski Çince arasındaki farklılıklar da buna ilave edilebilir. Ayrıca, Gjan-K’un, gyan’gun’-tsyan’gun’; Tszetszyası, Tsilitszısı, Tszilitszısı terimlerinin hem Hakas hem de Kırgızları

6 MÖ 7. Yüzyılda Hakas-Minusinsk Bölgesinde, ormanlık ve bozkır kısmında, yerleşik hayat biçimi sürdüren ve tarım işleriyle uğraşan Tagar kültürü ortaya çıkmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Kızlasov 1993:29.

ifade etmesinin yanında Çin kaynaklarında Kırgızlar için “Tsya’gun’, Hyagas, Hagas, Syatsı, Hegası, Hehe, Hyekya, Heletsı, Tsiergaysı ve Kiertszis” terimi kullanılmıştır, diyen araştırmacılar da mevcuttur.⁷

Kırgız ve Hakas adını farklı şekillerde Çin kaynaklarında bulduğumuzu belirttik. Kırgız adının “Kırgız” şeklini ise ilk olarak Göktürk yazıtlarında görürüz. Yani 725 yılına tarihlenen Tonyukuk, 732 yılına tarihlenen Köl Tigin ve 735’e tarihlenen Bilge Kağan (Akar 2005:80) yazıtlarına kadar ‘Kırgız’ şekli mevcut değildir. Sonraki dönemlere baktığımızda Divanu Lûgati’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut, Kırgız adının Türklerden bir boy olarak geçtiğini (Kırkız şekliyle) belirtir (Dıykanbayeva 2009:1; Ercilasun-Akkoyunlu 2018:714). 1072-1074 yıllarına tarihlenen Divan dışında bu ad Greklerde, ‘Herkis’, Arap ve Fars dillerinde, ‘Kırkız’, ‘Hırhır’ olarak kullanılır. Kırgız adı, Miratü’l Kâinat adlı eserde ‘Kır-ı gız’ şeklinde Arap harfleriyle yazıya geçirilmiştir. Gumboldt’un verdiği bilgilere göre MS. VI. yüzyılda Avrupa’da bu ad Menandar’ın eserinde ‘Herkis’ olarak transkripte edilir (Kalkan 2006:39).

Buraya kadar Kırgız adının ilk olarak kullanıldığı durumlardan bahsettik. Şimdi çeşitli araştırmacıların görüşlerine ve tarihi kayıtlara yer vererek bahsi geçen Kırgız ve Hakas terimlerinin tarihte aynı anlama gelip gelmediğini anlamaya çalışacağız. Bu iki terim, Çin kaynaklarından sonra hangi şekillerde karşımıza çıkıyor? Bu sorunun yanıtını, tarihi kayıtlarla desteklemeye çalışacağız.

Kononov, bu konuyla ilgili olarak “kırız” sözünün “kızıl” anlamına gelmediğini savunmuştur. “Kırızın-Kırat-Kırız”, bu üç sözün ortak kökleri “kır-kızıl”dır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çin kaynaklarında olan Hagas, Hyagas (eski Kırgızlar) yurdunun sahibi “ boyları uzun, saçları sarı, kızıl benizli ve gök gözlü” kimselerdir (Kononov 1970:17,20).

Putapova’ya göre Hakas terimi Çin kaynaklarında Kırgızları ifade etmek için kullanılan bir terimden çok daha geniş bir mana ifade ediyordu. Eski Hakas devletindeki (Kırgızlar da dâhil) birçok kabileyi kapsıyordu (Potapova, 1954:7).

Antik/eski Hakas kabilelerini yöneten çeşitli rütbeler vardır. Bu (Yaşlılar, Hanlar ve Kağanlar) gruplar Kırgızlardan oluşmaktaydı. Kırgızlar tıpkı 17 ve 19. yüzyılda Hakas ve Tuvalar arasında olduğu gibi Eski Hakas krallığında da ön planda olan grup idi (Bahruşin 1955: 176-190).

Bu yorumlardan şunu anlıyoruz ki, (Kızlasov, Konanov, Bahruşin gibi araştırmacıların belirttiği üzere) Kırgız, dönem itibariyle tüm ülkeyi ya da tüm halkı temsil eden bir ad olarak değil, o dönemde yani Hakasların iktidarda olduğu ve üst kimlik olarak Hakas’ın kullanıldığı bir devirde, Hakaslar arasındaki lider, baskın bir grubu temsil etmekteydi. Bu fikirden hareketle araştırmacılar çeşitli bulguları bu düşünceye kanıt olarak göstermişlerdir. Örneğin Kızlasov, bu fikri destekleyen şey sayısal verilerdir. Kültigin Anıtını bir kanıt olarak veren Malov: “Orhunlar ile Kırgızların savaşını açıklarken, “Birkaç/çok az Kırgız halkını düzene koyduk.” (Malov 1951: 39), aktarımını örnek olarak kullanmıştır (Kızlasov 1969: 8). Bizim bu aktarıma itirazımız Malov’un Orhun yazıtları aktarımını kaynak gösterenlere, en başta da Kızlasov’a yönelik olacaktır. Burada bahsi geçen “az Kırgız halkı” yerine “Az, Kırgız halkı” kullanımının daha doğru olduğudur. Azlarla Kırgızların aynı boyun birer üyesi olduğunu “Az, Kırgız halkını tanzim ettik.” (Ergin 2011: 41) ; “Az” sözcüğünün bir boy adı olduğunun göstergesi olarak abidelerde geçen “Az Bodun” (Kalkan 2006: 35-49) ; “..Az bodunug...” (Ercilasun 2016: 532) kullanımları destekler.

Kırgız terimi bahsi geçen dönemde genel bir isim değil de yalnız Hakas devleti içindeki ‘küçük bir grubu’ ifade etmek için kullanılan bir terim olabilir ama bunun dayanaklarından biri Malov’un Göktürk

⁷ Manas Ansiklopediya, C. I Bışkek, 1995. s.371.

Yazıtları okuması değildir. Çünkü sonraki okumalardan anlıyoruz ki bu kısım hatalıdır. Nüfusları çok dilli olan boylardaki baskın olan bir grup olduğu için Orhun Türkleri, Uygurlar ve Batılı kaynaklar tüm kabileye yanlışlıkla Kırgız demişlerdir. İşte Eski/antik Hakas devletinin bu durumu nedeniyle bazı modern tarihçiler de “Kırgız devleti” adlandırmalarında bulunuyorlar. Fakat bu, çok yanlış bir bakış açısı, çünkü Kırgızlar nüfus olarak devletin büyük bir çoğunluğunu bile oluşturuyorlardı (Kızlasov 1969:10). Malov’a dayandırılan delilleri saymazsak Hakas, o dönemdeki devletin adı ise ve sonrasında baskın, lider boy adıyla karıştırılıp yerini Kırgız terimine bıraktı ise çeşitli zamanlarda ve tarihi devirlerde neden unutulmadı sorusunu sorabiliriz. Bu konu, oldukça düşündürücüdür. Çünkü Ruslar bölgeyi ele geçirdikten sonra bir adlandırma arayışına girince Hakas’ı kullanmaya başlamışlardır. Yani tarihi devirlerde de Hakas adının unutulmadığı görülür. Demek ki halk bu adı benimsemiş ve yazılı kaynaklarda yer verecek kadar da önemsemiş, içselleştirmiştir.

Bu konudaki düşüncesini bir adım öteye götüren Kızlasov, VI. asırdan itibaren Minusinsk civarında bulunan boylar, Hakas olarak anıldı. VI. ve VII. yüzyıllarda ‘Kırgız’ bir etnik ad durumundan çıkıp, siyasi bir manada kullanılmaya başlandığı için ‘Hakas’ adı bu dönemden itibaren Sayan-Altay civarındaki grupların genel bir adı olmuştur. VI-VII. yüzyıllardaki “Yenisey Kırgız Kağanlığı” ‘Hakas Ülkesi’ şeklinde adlandırılmalıdır (Kızlasov 1968:4) görüşündedir.

Hakaslar 9.yüzyılın ikinci yarısında Tuva ve Kuzey Moğolistan’ı içine alacak şekilde bir göç gerçekleştirmiştir. Taşınırken elbette isimlerini de taşımış oluyorlar. Bu nedenle uzak akrabaları olan kabilelerin isimlerini de korumuş oldular “Tofalar” (Haaş), Tuvanlar ve Darhat-Mogollar (Haasut). Haasut (Haazut), Hakas terimiyle aynıdır sadece onun Moğolca çokluk eki gelmiş uzun şeklidir (Haas+ut): Haastar, Kaçınların adıdır. Bu sebeple Tuvınlar ve Darhat-Mogolları içinde “Kırgız”-“Hirgis” var. Çünkü buraya taşınırken Kırgız boyunun temsilcileri de Hakaslar arasında mevcuttu ve onlarda birlikte taşındılar (Kızlasov 1969: 14). O dönemde Hakaslar tarafından bölge ele geçirilince Kırgızların sayısı azalmış, hatta kalmamıştı, diğer topluluklar Moğollar ve diğer etnik gruplar Kırgız adı altında birleşip, Kırgız olarak anılmaya başlanmış olabilir.

Hakas ve Kırgız terimini sadece etimolojik yaklaşımla veya Çincedeki kullanımlarıyla açıklamamız pek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple tarihi süreçte kaynaklarda nasıl kullanıldığına bakarak fikir edinmeye çalışacağız.

6. yüzyılda Bizans kayıtlarında Kherkhir şeklinde olan Hakasların adı 8. asır Tibet eserlerinde Hir-kis, Hir-tis, Kher-ged biçiminde kayıtlara geçmiştir (Drompp 2002: 397). Drompp, ‘Herkiş’ adını Hakaslara atfederken birçok araştırmacı da Kırgız’a⁸ bağlamaktadır.⁹ Bu dönemden itibaren Hakas adına rastlanmaz. Sırasıyla Göktürk Yazıtlarında (725), *Divanu Lûgati’t-Türk’te (1072-1074)*, *Hudûd El-Âlem’e göre 10. yüzyıldaki Türk kavimleri*¹⁰, *Gerdezi*,¹¹ (1050), *Cüveyni (1252-1260)*, *Reşîdüddîn Fazlullah’ (14. yüzyılın başında)*, *Abul Gazi Bahadır Han’ın*¹² (*Şecere-i Terakime-1659*), *Dede Korkut ve Hikâyeleri’nde* Kırgız adı yer almakta fakat Hakas adına yer verilmemektedir.

8 Tam adı “Hudûdü’l-âlem mine’l-meşrik ile’l-mağrib” olan eser, Afganistan’ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgûnîler hânedanından Emîr Ebû’l-Hâris Muhammed b. Ahmed’e sunulmuştur. Yazarı belli olmayan 982-83 yıllarında yazılan eserdir. Detaylı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hududul-alem>

9 MS 565’te Roma imparatoru II. Justinianus tarafından Türk hükümdarı Dizabul’a gönderilen Zemarh da o tarihte “Kırgız” adını zikretmektedir. Bkz. Muhammet Emin YAZI, Çarlık döneminde Kırgızlar (1852-1917), 2007, s.21.

10 M. Kalkan, Kırgızlar ve Kazaklar. İstanbul. 2006, s.39.

11 Gerdîzî, yaklaşık 1050 yılında Farsça yazdığı ve Sultan Abdürreşîd’in Zeynül-mille lakabına izâfeten Zeynül’l-ahbâr (Târîh-i Gerdîzî) adını verdiği eserinde Kırgızlardan bahseder. Bilgileri Hudûd el-âlem’ ile örtüşür.

12 Devlet adamı ve tarihçi (D. 1603, Urgenç - Ö. 1663, Hive). Yedigâr Han olarak da bilinir. “Şecere-i Terakime” (1659) eserinde Kırgızlardan bahseder.

18. yüzyılda (1707) yılına ait resmi belgede Kongaray adına rastlamaktayız. Bu ad günümüzdeki Hakas Bölgesi için kullanılmış Kongaray toprağı ibaresi vardır. (Butanayev 1995:6). Hakasların bir dönem bağımsız olarak tarih sahnesinde buldukları bu devlet adları 1700’lerde hatta 1600’lü yıllarda zikredilmektedir.

1920’li yıllarda Sovyet düşüncesinin yansıması olarak, “Hakas” adı ortaya atılmış bir anlamda yeniden diriltirmiştir (Arıkoğlu 2003: 13). Abakan civarında bulunan grupları bir arada toplamak için seçilmiştir.

SONUÇ

Günümüzde Hakas Özerk Cumhuriyeti’nde varlığını sürdüren Hakaslar, tarihi seyir içinde birçok devletin içinde yer alıp, farklı adlarla anılmışlardır. Elbette ki Rus istilasından sonraki dönem, bölge halkının “Hakas” adını resmî manada kabul etmelerinde etkili olmuştur. Fakat daha önemlisi Tanrı Dağındaki Kırgızlarla Yenisey ‘de kalan Kırgızlar arasındaki mesafe epey açılmıştır. Değişen coğrafya ile birlikte iletişimde bulunulan halklar da farklılaşmıştır. Farklı kültürel, ekonomik ve dini öğeler her iki grubu farklı yönlerden etkilemiştir. Tanrı Dağındaki Kırgızların Müslümanlığı kabul edip, farklı bir kültürle karşılaşp, değişik bir inanç, gelenek-görenek oluşturmaya başlamalarıyla bu iki grup arasında farklılıklar ortaya çıkmaya başlamış, derinleşmiştir. Bu durum ise Yenisey bölgesinde kalan Kırgızlara bir anlamda “yeni bir kimlik” ihtiyacını doğurmuş olmalıdır. Hakas, Kırgız bahsi ile ilgili genel kanı uzun zamandır (aşağı yukarı) bu doğrultudadır. Ancak son yıllarda ortaya çıkan yeni veriler ışığında farklı değerlendirmelere gidilmiştir.

Sonuç olarak, Hakaslara ait ilk bilgileri Eski Çince hiyerogliflerinden elde ediyoruz. Tan devrinden itibaren 18. yüzyıla kadar yazılmış pek çok kaynakta, bu hiyerogliflerin farklı okuma denemeleri yapılmış ve okumalar neticesinde Hakas, Hyagas, Hagas, Syatzsyası, Syagesı, Hegesı ya da Tszetszyası, Syatszyası, Hehe, Hayakya (syage), syatszyası biçiminde transkripte edilen bir Türk boyundan bahsedilmiştir. Bu boyun hem coğrafi olarak hem de tarihi veriler ışığında uzun süre Kırgızlar günümüzde ise Hakaslar olduğu düşünülmüştür. Genel kanı Kırgızları ifade ettiği yönünde olmuştur. Son yıllarda ise ya her iki gruba da kaynaklık eden bir Türk boyu veya artık varlığını sürdürmeyen eski bir Türk boyu olduğu kanaati yaygındır.

Çin kaynaklarında kaydedilen terimleri iki gruba ayırabiliriz. İlk grup, Hyagas, Hagas, Syatszyası, Hegesı, Tszetszyası, Hyahya, Hehe transkriptleridir. Diğer grup ise Gyanhun (Tszyangun) Tsilitsisi (giris), Helitsı (Hergis veya Hiris) Tsiergaysı (Kirkais) ve Kiertszis. Tarihi olarak bu terimler birbiri yerine kullanılmış ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel bir tasnife gidersek Han Yıllıklarında, Chien-kun (Gyan-gun), Tan Yıllıklarında, “Syatszyası”, Yuan Yıllıklarında ise “Tszilitsiyası” olarak geçer.

Bahsi geçen terimlerin günümüzdeki karşılığı Hakas ve Kırgız terimleri olarak görülür. Fakat ilk yazılı belgelerimizden itibaren Orhun ve Uygur yazıtlarında Hakas adının geçmemesi ve *Kırgız* teriminden (6.yy) bahsedilmesi ve tarihi olarak benzer coğrafyada bulunmaları nedeniyle araştırmacılar Kırgız ve Hakas terimleri arasında bir bağlantı olması gerektiği görüşündedir.

Hakaslarla Kırgızların Yenisey Kırgızları devletine kadar birlikte yaşadığı, Kırgızların bir kısmının Tanrı Dağı kısmına göç ettiği/ettirildiği, kalan kısmının bugünkü Hakaslar olarak adlandırıldığı düşüncesi yani Kırgız ve Hakasların aynı boydan oldukları, aynı kökenden geldikleri düşüncesine ulaşılmaktadır. Fakat bu görüş günümüzde oldukça eleştirilmektedir. Çünkü tarihi verilere göz attığımızda Milattan hemen sonraki tarihlerden itibaren Tanrı Dağı, Issık Köl civarında yaşayan Kırgızlardan bahsedilir. Kırgızlar 840 yılında Uygurları yıkıp bağımsız bir devlet kurduktan sonra

Uygurların hâkimiyet alanına dağılmışlardır. Bu bölgelerden biri de Tanrı Dağı bölgesidir. Ama sonrasında diğer boylarla çekişmeler neticesinde tekrar eski yerlerine göç etmişlerdir. Elbette bu göçlerde tüm nüfus gitmemiş, bir kısmı burada kalmıştır. Sayıları zamanla fazlalaştığı için bölge dengelerinde de rol oynamışlardır. Moğolların göç ettirdiği Kırgızlar, sayısal olarak az olduğu için ve toplu bir göç olmadığı için ancak Tanrı Dağı bölgesindeki Kırgız nüfusuna eklenen Kırgızlar olarak adlandırılabilir. Bunun bir kanıtı günümüz Kırgızistan sınırlarında eski tarihli Kırgız izlerinin görülmesidir. Yani Kırgızlar MÖ başlayan ve 18. yüzyıla kadar geçen süreçte kademeli olarak bu bölgeye gelmiş, bölgedeki diğer etnik gruplarla yeni bir Kırgız grubu ortaya çıkarmıştır. Bu gruplardan bazıları Türk kökenli olduğu gibi birçok yerel kabileyle de karışmış, ortaya yeni, farklı bir grup çıkmıştır. Bu durumda Tanrı Dağı Kırgızları saf bir Kırgız grubu değildir. Bugünkü Hakaslarla genetik olarak bir akrabalıkları kalmamıştır. Şimdiki Hakaslar bahsi geçen Yenisey Kırgızlarının devamıdır. Günümüzdeki Kırgızlar neden Kırgız adını aldı sorusunun yanıtı ise 840 yılında Uygurlar yıkıldığında bugünkü Kırgızistan bölgesini de kapsayan alana Kırgızlar hâkim olmuş, Moğollar bölgeyi ele geçirip Kırgız Devletini Merkezi Asya'dan gönderince bu bahsi geçen Türk dilli halklar ve diğer yerel kabileler orda kaldılar ve kendilerini Moğollardan ayırmak için Kırgız adını kullandılar. Yani bölgedeki yerel halklar ile tüm Türk dilli halkların adı Kırgız olmuş oldu. Kırgızların Tanrı Dağı tarihini Moğolların göç ettirmesiyle başlatırsak arkeolojik kazılarla sayısı her geçen gün artan tarihi eserlerin varlığını açıklayamadığımız için bu görüş oldukça makul görünmektedir.

Yazarların katkı düzeyleri: Birinci Yazar %100
Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.
Çalışmada finansal destek alınmamıştır.
Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- AKAR, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- AKTAŞ, E. (2007). *Hakas Kahramanlık Destanı Han Orba*, Ege Üniversitesi SBE Türk Dünyası Araştırmaları ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ANDERSON, D. G. (2002). “*Hakaslar*”, *Türkler*, 20. Cilt, (Ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ARIKOĞLU, E. (2003). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi C. 25 “Hakas Edebiyatı”*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- BAHRUŞİN, S. V. (1955). *Eniseyskie Kirgızı V XVII, “Nauçnie Trudi” C. III, Bölüm II*, Moskova.
- BAYAT, F. (2005). *Ay Kültürünün Din-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adları Etimolojisi*, 3 OK Yayıncılık, Ankara.
- BURAN, A. – E. ALKAYA- M. ÖZEREN (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV*, Kuzeydoğu Grubu, Akçağ Yayınları, Ankara.
- BUTANAYEV, V. Y. (2006). *Hakasy iz provintsii heyluntzyan*, Abakan.
- BUTANAYEV, V. Ya.- BUTANAYEVA, I.I. (2007). *Yenisey Kırgızları*, (akt. Yaşar Gümüş), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- CUSUPOV, K. (1993). *Kırgızdar*, II. Tom, Bişkek/Kırgızistan.
- ÇAVDAR, E. (2010). *Hakasya Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Edirne.
- ÇERİBAŞ, M. (2010). “*Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği Ve Er Soltonoy Destanı* (inceleme-transkripsiyonlu metin tıpkıbasım) “Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı.
- ÇOROTEKİN, T. K., ÖMÜRBEKOV, T. N., (2008). *Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihi*, Bişkek/ Kırgızistan.
- DAVLETOV, T. (2006). İnanç ve Milliyetçilik Etkileşimi Bağlamında Güney Sibirya Türklüğünün Durumu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DELİÖMEROĞLU, Y. (1996). *Hakaslar ve tarihleri Bilig-3/Güz’96*.
- DENY, J. (2000). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- DEVLET, N. (2002). “*Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri*”, *Türkler*, 20. Cilt, (Ed: Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- DIYKANBAYEVA, M. (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Gazi Üniversitesi, SBE DT, Ankara.
- DROMPP, M. R. (2002). “*Erken Dönemlerden Moğol İstilasında Yenisey Kırgızları*”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ERCİLASUN, A. B., AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti’t-Türk* (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin), TDK Yayınları, Ankara.
- ERGİN, M. (2011). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- GÖMEÇ, S. (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GUMİLEV, L. N. (2011). *Eski Türkler*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- HUDYAKOV, Y. (2004). “*Yenisey Kırgızdarının Tarihi, Kırgız Etnonimi Cönündö*”, *Kırgızdar*, I. Tom, Bişkek/Kırgızistan.
- İNTERNET ALINTISI: “*TDK Güncel Türkçe Sözlük*” <http://sozluk.gov.tr> Erişim tarihi: 16.04.2020.
- KALKAN, M. (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul.

- KARAAĞAÇ, G. (2017). *Dil Tarih ve İnsan*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- KARAYEV, Ö. (2001). “*Kırgız Terimi Hakkında*” (Akt. Mehmet Kıldıroğlu), KTMÜ, Kırgızistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü. Bişkek/Kırgızistan.
- KARPOV, V. G. (1966). *Hakasskiy Yazık, “Tyurskie Yazıki, Yazıki Narodov SSSR”* C.II, Nauka.
- KATANOV, N. F. (2000). *Tallap Alğan Piliğ Toğıstarı: Hakas Folklorının paza Etnografyasının Tekstleri/Bilimsel Eserlerinden Seçmeler: Hakas Folklor ve Etnografyası Metinleri*. (Red. Valentina E. Maynogaşeva, Türkiye Türkçesi: Fatma Özkan) TÜRKSOY Yayınları, Ankara.
- KIZLASOV, L. R. (1969). *Vzaimootnoşeniye Terminov “Hakas” i “Kırgız” v Pis'mennih İstoçnikah VI-XII Vekov, Uçeniye Zapiski*, C. XIII.
- KIZLASOV, L. R. (1993). *İstoriya Hakasii s Drevneyşih Vremen do 1927 goda*, Hakas Bilimi, Dil Araştırmaları Enstitüsü, Moskova.
- KİLLİ, G. (2002). *Hakas Türkçesinin Ağızları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KLAPROTH, J. (1823). *Sur quelques Antiquites trouvees en Sibirie. Journal Asiatique*, t. 11, Septieme cahier, Paris.
- KÜNER, N. V. (1951). *Novie Kitayskie Materialı Po Etnografii Kirgizov (Hakasov)* C. B VII-VIII. Абакан.
- KÜNER, N. V. (1961). *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*.
- MALOV, S. Y. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Moskova.
- MANAS ANSİKLOPEDIYA, C. I Bişkek, 1995. s.371.
- MENGES, K. H. (1963). “*Die Sibirischen Türksprachen*” *Handbuch Der Orientalistik, Abteilung - Der Nahe Und Eder Mittlere Osten*, Altaistik: Turkologie, Leiden-Köln, 72-137, 1982.
- ÖZKAN, F. (1997). “*Sibirya Türkleri*”, *Yeni Türkiye*, S.16, , s.1579, Türk Dünyası Özel Sayısı II.
- POTAPOVA, L. P (1954). Oçerki po İstorii Altaytsev, “*Voprosı İstorii*”.
- ROUX, J. P. (2005). *Orta Asyada Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- SARAÇ, N. (2007). “*Gizemli Hakasya*”, *Bozkurt*, Sayı: 35, Şubat-Mart.
- SCHOTT, W. (1865). *Ober die achten Kirgisen. Abhandlungen der koniglichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin.
- ŞAHİN, L. (2002), “*Sibirya'daki Türk Toplulukları*”, *Türkler*, 20. Cilt, (Ed: Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.